

Wisselbankboeken

Minisymposium Belgisch Nederlands Boekbandengenootschap

12 november 2012

Restauratie van de Wisselbankboeken,
grootboeken en indexen van het Stadsarchief
Amsterdam

E. Nijhoff Asser

rna

papier • perkament • leer

Geachte aanwezigen, beste collegae en vrienden,

Het is een eer om hier te mogen spreken en daar wil ik in de eerste plaats Wineke Meeuws en Marijn de Valk bedanken die deze middag georganiseerd hebben en in de tweede plaats onze gastheer en -vrouw van het Stadsarchief Marens Engelhard en Janien Kemp, en ook Cristina Duran en haar team die aan de voorbereiding van dit evenement veel werk gehad hebben.

636 banden bewaard, 550 st. meter 1644-1809

Dia 2: Hoewel de titel van deze voordracht spreekt over de restauratie van de Wisselbank grootboeken en ik ook een onverbeterlijke restaurator ben, ook in de tijd waar e-depots en duurzame opslag van digitale bestanden veel meer de aandacht trekt, wil ik proberen om de nadruk te leggen op de beschrijving van de materiële en vervaardigings aspecten van de boekbanden van de Wisselbank. Die is namelijk uniek en heel bijzonder door zijn stabiele continuïteit van ruim twee eeuwen. De bindwijzen van zowel de grootboeken, als van de indexen is in de tweehonderd jaar van hun verschijnen nauwelijks veranderd. Het was dus voor het doel een hele goede vorm. Dat is het unieke van deze collectie en hiervan wil ik u een aantal opvallende materiële aspecten laten zien. U heeft beneden in de studiezaal een drietal banden in het echt zien. En als het archief open is, kunt u de banden altijd beneden in het zichtdepot zien liggen. In de zomer van 2011 heeft mijn bedrijf 42 banden van de Wisselbank gerestaureerd dwz digitaliseerbaar gemaakt. We hebben toen ca. 3000 beschimmelde en gescheurde bladen versterkt met Japans papier en de perkamenten ruggen aangeheeld met Tyvek. Door dit project heb ik kennis gemaakt met dit unieke materiaal. Van dit project staat een filmpje op de website van het archief en op de website van Mooie Boeken.

Beschermhoezen

Nr. 53, 1645

Film project restauratie 42 grootboeken: http://stadsarchief.amsterdam.nl/stadsarchief/over_ons/restauratieatelier/index.nl.html#2iw2 en www.mooieboeken.nl/wisselbankboeken

Dia 3: Ik neem u nu graag mee vanaf de buitenkant van de band, het zichtbare, via een aantal aspecten naar de binnenkant van de band en sluit af met het schrift, het digitaliseerbare.

Het eerste wat je ziet is de rug van de band, waar een beschermhoes van groen of bruin linnen omheen zit. Deze beschermhoes is onderzocht door Cristina Duran en Emmy de Groot, textielrestauratrice die ook een voorstel voor de conservering van de hoezen heeft gemaakt. De resultaten van hun onderzoek zijn eerder gepresenteerd op een IADA symposium in Bern en op een textielsymposium in Nederland. Voor het mogen gebruiken van hun gegevens ben ik beiden ook zeer dankbaar.

Hier ziet u de buitenkant van de hoes met de betiteling op de rug geschilderd: in kapitalen met schaduwstrepen: het op een na eerste boek uit 1645 van 21 augustus tot 5 februari 1646

De eerste bank van Amsterdam werd opgericht in 1609. De administratie van die bank werd bewaard in het Stadhuis op de Dam. De stad bemoeide zich er mee om de wildgroei aan wisselkantoor-tjes en de enorme inefficiëntie die dat met zich mee bracht in te tomen en daarmee het gemak van de internationale transacties te vergroten. Alle grote handelaren van de VOC hadden een rekeningcourant bij de Wisselbank. Het was een eenvoudig systeem: elke handelaar had een of twee bladzijden in het grote boek. Aan de ene kant stond: 'moet hebben van': aan de andere kant, stond 'moet geven aan': de bedoeling was dat elke handelaar de balans zelf in evenwicht hield. De bank had dus weinig geld in beheer, het hield de wissel in de gaten, het is de oorsprong van het girale banksysteem. Er valt natuurlijk veel meer over te zeggen, maar ik ben een restaurator, dus... Een alfabetische lijst van de handelaren en de bladzijde van hun rekening courant vindt men in de indexen..

Maar nu over de grootboeken. De eerste 34 jaar van de grootboeken zijn verloren gegaan. Dit kan zijn door de brand van het stadhuis in 1634 of door andere onbekende zaken, maar de boekenreeks die nu in het archief staat, begint in 1644. Er wordt dan één deel per half jaar geschreven, met ganzenveren pen met ijzergallus inkt op zware bladen, ca. 200 grams papier, ongeveer 500 bladen per deel. De boekbanden zijn al gauw tussen de 25-30 kg. Dus men besluit rond 1684-1715 verschijnen er twee delen per half jaar die dan iets minder dik zijn. Na 1715 worden het zelfs drie delen per half jaar. Maar naarmate de 18de eeuw vordert en er meer concurrentie komt van andere banken en de handel via Amsterdam achteruit gaat, begint de dikte van de delen te slinken.

Beschermhoes betiteling

Dia 4: naarmate de eeuw vordert worden de cijfers krulleriger en de boeken dikker, getuige deze boeken uit 1671-74. Aan het einde van de 17de eeuw wordt er in lopend schrift geschreven, geen kapitalen meer en de boeken zijn dunner want per half jaar gebruikt men nu twee delen

Beschermhoes betiteling

Dia 5: Nog een halve eeuw later in 1751 zijn de letters weer een stuk krulleriger geworden en de boeken even dik hoewel er een derde deel per half jaar bijgekomen is. Aan het eind van de 18de eeuw versoberen de krullen weer, nog steeds drie delen maar ze worden dunner.

Beschermhoes betiteling

Dia 6: 1808 is het laatste jaar dat men de rug nog beschilderd, in het jaar 1809 worden de boeken nog wel gebonden maar de nummers en jaartallen zijn niet meer op de rug gezet. Er zijn nog drie delen per half jaar maar het zijn de laatste 6 delen. daarna volgen nog een aantal jaren tot 1820, die alleen nog uit losse katernen bestaan.

Beschermhoes betiteling

Cristina voor de kast met de laatste banden uit 1809

Nr. 635, 1809, etiket op voorplat

Dia 7: Cristina bij het einde van de Wisselbank, met de onbetitelde banden, ze hebben wel nog een etiket op het voorplat. Ze zijn niet meer 'gearchiveerd', minder toegankelijk. De onder de foto genoemde nummers zijn de nummers uit de huidige inventaris van de Wisselbankboeken zoals ze op de website van het Archief te vinden zijn.

Cristina Duran en Emmy de Groot hebben in de publicatie in het Jaarboek van de Textiel Commissie 2010 duidelijk aangetoond dat de linnen beschermhoes vanaf het begin van de boek om het boek heeft gezeten. Zij toonden dat aan door de inktspetters die zich ook op de rand van de inslagen van de beschermhoezen zaten. De inktpot stond rechts, men doopte de ganzenveer in en spetterde er op de snede en op de inslagen lustig op los. Emmy en Cristina lieten ook zien dat het soms nodig bleek om een nieuwe omslag aan te brengen door het intensieve gebruik van de banden. Men trok de oude los op de inslagen en die sporen vinden we nu nog terug. Zij hebben zelfs delen gevonden met een dubbele hoes. In het jaar 1648-49 heeft men zelfs de oude hoes laten zitten en de nieuwe er direct overheen geplakt.

Beschrijving van de banden

Nr. 52, 1644

8: Hier zie je de buitenkant van een van de vroegste banden, met nog een deel van de groene beschermhoes en sporen van leren riemen over de rug van de band.

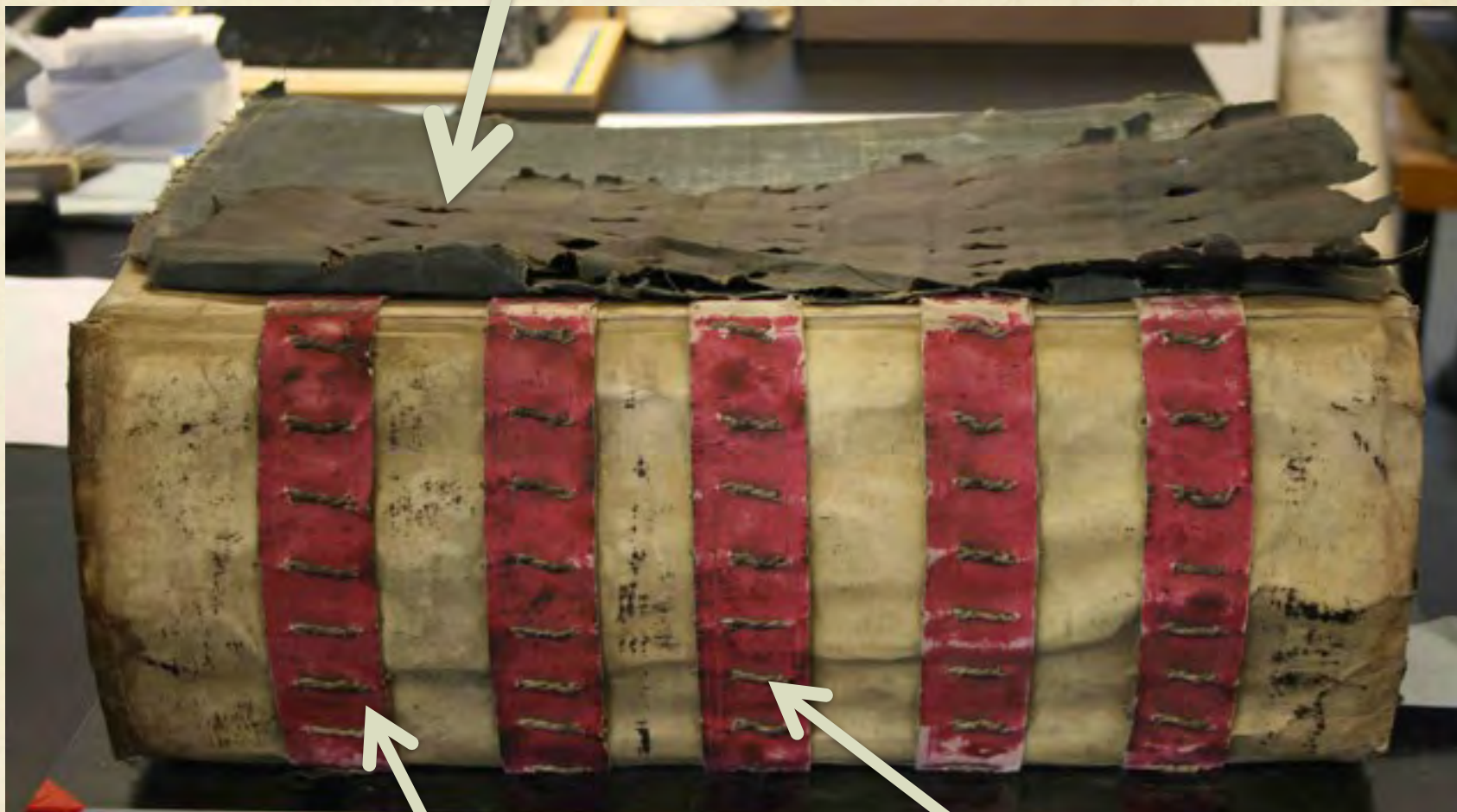
Beschrijving van de banden

Nr 52, 1644, binnenzijde band

9: Je ziet hier de binnenzijde van de band en de groene inslagen van de beschermhoes.

Beschrijving constructie

Omgeklapte rug van beschermhoes

Nr. 62,

Aluingelooide riem

Perkamenten strengel

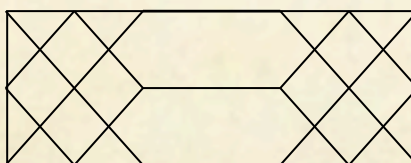
10: Onder de beschermhoes aan de buitenkant van de perkamenten bekleding bevinden zich op de hoogte van de strengels, leren en/of perkamenten riemen waar strengels doorheen geregen zijn, om te voorkomen dat de perkamenten bekleding daar zou uitscheuren of opbollen bij opening.

Beschrijving van de banden

Nr. 62, 1666

voor

achter

11: Deze riemen zijn op het voor- en achterplat doorgeregen met een speciaal patroon van kruisen door middel van een zijden of linnen bandje. Nogmaals in de loop van 200 jaar blijven de banden grotendeels hetzelfde, ook in dit detail. 10 kruisen voor en 5 kruisen achter. Voor altijd twee keer meer kruisen dan achter. Ook zijn er verschillen in het materiaal dat voor de riemen over de rug wordt gebruikt: aluingeloid en met cochenille rood gekleurd leer, bruin leer of perkament. Ook zie je dat in de ene periode er veel meer strengels worden door geregen dan in andere perioden: de 'ijverige' perioden van de geschiedenis.

Beschrijving constructie

Nr. 51. 1644

Vier of vijf
samengestelde
bindingen van
meerdere
perkamenten stroken

12: hier zien we de twee oudste boeken: de oudste is op 5 perkamenten bindingen genaaid en nr. 52 is op vier perkamenten bindingen genaaid. De bindingen bestaan ieder uit drie of vier stroken perkament. Er is genaaid met een rondslag, eenmaal om de perkamenten stroken heen.

Beschrijving constructie

Indirecte
strengeling

Buitenzijde
strengel

Binnenzijde strengel

13: het principe van de indirecte strengeling: de strengel wordt tussen katernen rug en binding doorgehaald en gaat dan door de perkamenten bekleiding en de riem heen, en wordt aan de buitenkant van de rug in elkaar 'gestrengeld'. De binding hier is ook met een leren strook.

Beschrijving constructie

Indirecte strengeling

Bindingen, bestaande uit vier dikke perkamenten stroken

Gebroken strengels

Dekblad

Inslag linnen beschermhoes

Overlijmstroken

Band van na 1715: dekblad overplakt inslagen van linnen hoes

I4: Indirecte strengeling, gebroken strengels, dekblad, inslag linnen beschermhoes: Band van na 1715.

Nr. 303, 1738

Hol en bol

15: Sommige boeken waren erg hol getrokken, andere niet. U moet zich voorstellen dat deze boeken een half jaar lang of tenminste 3 maanden open op een lezenaar lagen waar klerken dagelijks op leunden om de laatste transacties op te schrijven. Ook moest er veel gebladerd worden want elke handelaar had zijn eigen pagina in het omvangrijke boekblok.

Wij restauratoren willen natuurlijk weten waarom de ene band nu hol getrokken is en de andere niet. Het gebruik was hetzelfde. De boekdetective ging aan de slag: wat bleek? De banden die enkele perkamenten of leren bindingen hadden zoals deze, en waarvan de bindingen minder vaak door de bekleding gestrengeld waren, waren hol getrokken. De banden die 'zuinigjes' van materiaal en handelingen, dus. Het naaisel was simpelweg niet stijf genoeg gemaakt.

Hoe erg is dit als je een dergelijke holgetrokken band wilt openen en bladzij voor bladzij wilt digitaliseren? Volgens de beroemde Engelse binder James Brockman, die boeken met een holle rug ontwierp, is een holle rug, hoewel ongebruikelijk, niet erg voor het mechanisme van de codex vorm, het is zelfs heel gunstig voor het lezen tot in de scharnier. Dus als er in die scharnierconstructie niets in de weg zit, zoals omgevouwen perkamenten bekleding is er niets aan de hand en kan een dergelijke band met beleid en voorbereiding gewoon in deze holle vorm worden gedigitaliseerd.

Hol en bol, en inkt

Nr. 64, 1667

Lijmspoor
van vorige
hoes

Inkspetters op
snede

16: De banden met 4-8 dubbele bindingen van perkament en met riemen van ook nog eens dubbel materiaal waren netjes rond gebleven. Als voorbeeld een band met vijf dubbele perkamenten stroken als binding waarbij de binder de stroken genummerd heeft! En die dus ook mooi rond is gebleven. Het mag vanzelf spreken dat mooi rond gebleven banden minder risico op verlies van materiaal vertonen. Bij deze band uit 1667 is ook mooi te zien hoe ernstig men met de inkt spetterde op de voorsnede, zo erg dat men een nieuwe linnen hoes om de band heeft gezet. Het lijmspoor van de oude hoes is nog zichtbaar. Daarna is de hoes niet meer bespetterd. Andere boeken vertonen juist wel op de kanten van de hoes nog de gebruikelijke inkspetters.

Boekblok en watermerken

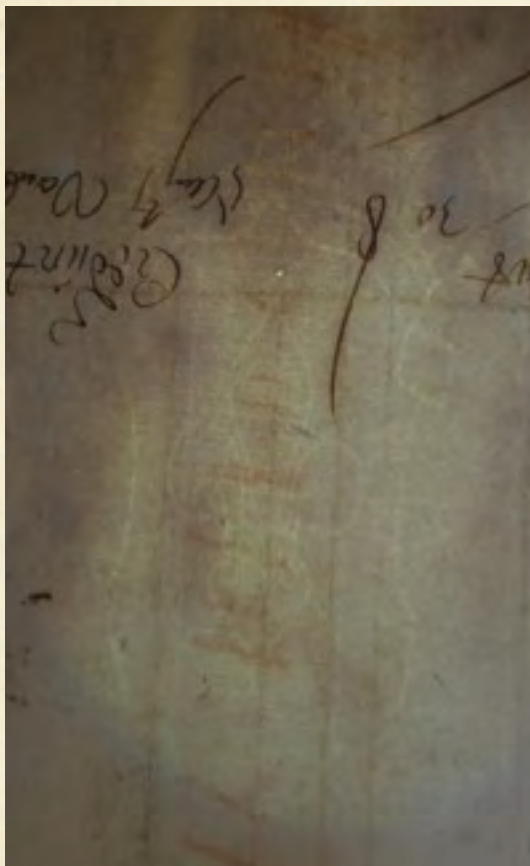
Watermerk	Deel	Jaartal
1. Druiventros	51, 52, 53	1644-'46
2. Gekroonde lelie contramerck IG	71	1670
3. Gekroonde lelie, 4WR, geen contramerck	54, 55, 58, 59, 60, 61	1645-'55
4. Gekroonde lelie, 4WR, contramerck IHR PB	84, 85, 86, 87, 89, 91	1677-'82

Druiventros watermerk

17: we naderen de inhoud van het boek, maar eerst nog het papier. De boeken zijn geschreven op zwaar, ca 200 gr. papier met verschillende watermerken. Jean Marieke Poot, inmiddels afgestudeerd restaurator heeft tijdens haar stage een kleine literatuurstudie gedaan naar de watermerken die voorkwamen in de eerste 42 boeken van de Wisselbank. Hierboven ziet u de tabel met de door haar gevonden gegevens. Na de val van Antwerpen in 1585 ontstond er papierschaarste in de Noordelijke Nederlanden. De handel in papier verschoof van Frankrijk naar Basel en Straatsburg, het transport vond plaats over de Rijn. Tot het einde van de 80 jarige oorlog bleven Zwitserland, Oost-Frankrijk en en Zuid Duitsland de belangrijkste papierleveranciers. Daarna namen de Franse handelaren uit de Charente, Zuid West Frankrijk het weer over.

Boekblok en watermerken

Gekroonde lelie
contramerck IG

Gekroonde lelie,
4WR, geen contramerck

Gekroonde lelie,
4WR, contramerck
IHS PB

18: Hoewel Jean Marieke het eerste en tweede watermerk niet heeft kunnen terugvinden in de literatuur en de beschikbare databases, is wel gebleken dat de twee laatste watermerken met grote waarschijnlijkheid uit de Charente komen. Nederlandse papiermolens beginnen pas te concurreren met deze molens na 1680, toen de witpapier molens op de Veluwe ontstonden. Het is interessant om te zien hoe lang men met één papiersoort deed en dat hoewel het papier dus uit heel verschillende streken kwam, men toch telkens wat kwaliteit betreft een heel vergelijkbaar soort kocht. Afstand tussen de vergelijnen en de hoeveelheid waterlijnen per cm zijn bijna gelijk en ook de kwaliteit en de dikte blijven zeer constant.

Digitaliseerbaar maken

Nr. 53, voor restauratie

3000 bladen gerepareerd,
binding intact gelaten

19: Zoals u in het filmpje zag, vonden we ganzenveren in de boeken. Daarmee schreven de klerken de inhoud in. Ook heel veel afgesneden penpunten, strooizand, losse briefjes en vloeipapiertjes.

De tekst van de boeken: heel belangrijk voor het historische onderzoek: hoe groot was de schuld van Spinoza's vader? Kon dat de reden van zijn verstoting uit de Joodse gemeenschap zijn? Hoeveel geld schonken de handelaren aan de Engelsen om de zeeën voor hun schepen veilig te houden. Gegevens die naar antwoorden leiden op dat soort vragen, zijn in deze boeken te vinden. Het zijn met de ganzenveer geschreven lijsten van cijfers, van debet en credit. Missende cijfers kunnen historisch een heel verkeerd beeld geven. Elke snipper is dus belangrijk. Ze zijn met ijzergallusinkt geschreven en ca 10 % van de boekblokken was zeer ernstig beschimmeld. De boeken waren heel erg vies en gedeeltelijk al door het team van het Archief drooggereinigd. Maar de verkleefde beschimmelde bladen moesten nog gebeuren. We hebben getest of er zich al tweewaardig ijzer in de bladen bevond, en inderdaad door de waterschade waren de ijzerionen al in het papier gemigreerd.

Met deze schade hoefden we dus niet al te voorzichtig met water te zijn, het ijzer had zich al verplaatst. Dus als de bladen door water en schimmel aangetast waren, hebben we die bladen verstevigd met 6 grs papier en stijfjel. De scheuren in niet door schimmel aangetast papier, hebben we gerepareerd met remoistenable tissue, geprepareerd 6 grs. Japans papier met Gelatine B. Zodat er zo min mogelijk vocht op deze plekken gebruikt zou worden. De meeste bladen zijn aan beide zijden gerepareerd. We hebben op een aantal heel specifieke plaatsen kleurmetingen gemaakt met een spectrofotometer om als over een aantal jaren te deze metingen opnieuw gedaan worden dat we dan kunnen vergelijken of deze reparaties en verstevigingen van Japans papier het contrast tussen letter en papier verminderd hebben.

Digitaliseerbaar maken

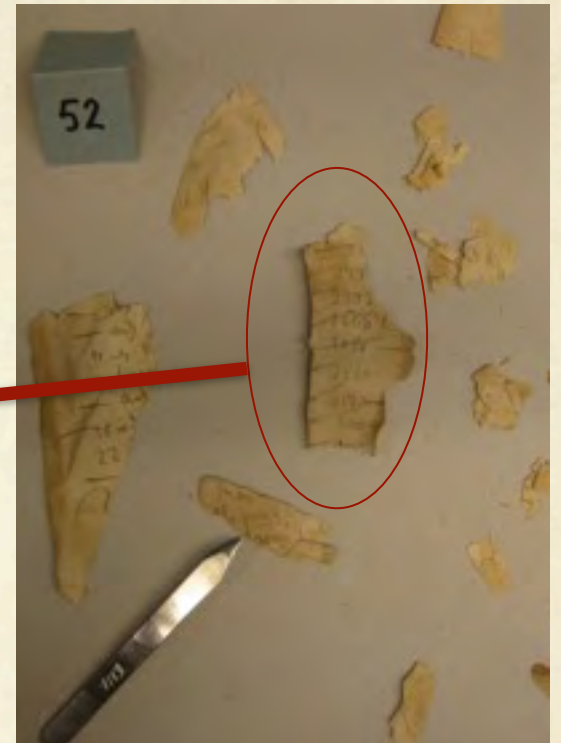
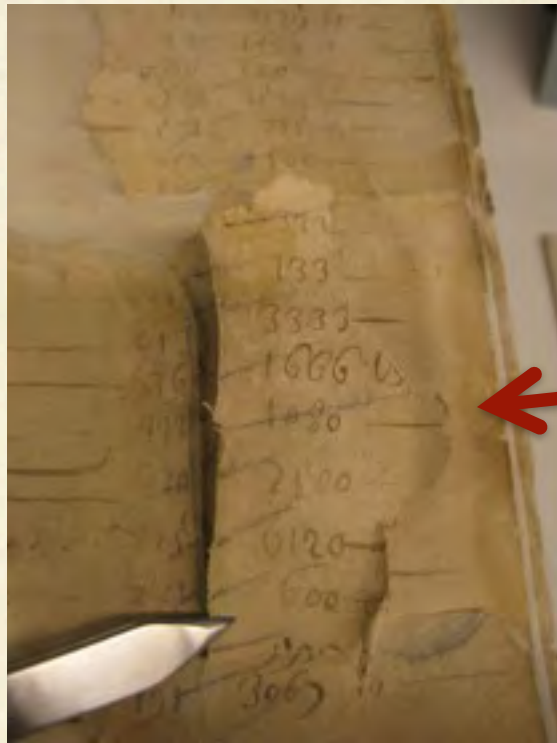

Nr. 53, 1644, na restauratie, hoeken en kapjes aangevuld met Tyvek en cellulose vezelplaat, de beschermhoes wordt nog geconserveerd door de textielrestaurator.

20: de perkamenten bekleding is gerepareerd met Tyvek bekleed met gekleurd Japans papier waardoor het er nog enigszins op leek. Tyvek is heel buigzaam en heel duurzaam en het rekt en trekt niet met vocht, terwijl het zich wel voegt naar het zwaardere, oude perkament. Dat is een voordeel boven de reparatie met echt perkament. Echt perkament is daarbij veel kostbaarder in aanschaf en in bewerking omdat het langs de randen geschalmd moet worden.

Tyvek is gemaakt van de vezels van HDPE = hoge dichtheid polyetheen.

42 x klaar voor digitaliseren

Grote jongens,
kleine puzzelstukjes,
Dank voor uw aandacht!

21: We hebben tot op het laatst nog geprobeerd alle snippers van verkleefde bladen terug te plakken. Restsnippers met vermelding van paginanummer blijven in een zuurvrije enveloppe bij de boekdelen.
Digitaliseren is heel belangrijk voor de verspreiding van kennis en in dit geval waarin de boeken ontilbaar zijn voor het toegankelijk maken van het netwerk van handelaren die Amsterdam groot hebben gemaakt.
Ik hoop met het laten zien van gebruikssporen en vervaardigingsprocessen die niet mee gedigitaliseerd kunnen worden, aangetoond te hebben dat ook de materiële cultuur het waard is om belicht te worden en niet onder de tafel moet geraken of opgeofferd moet worden in de digitale revolutie die nu plaats vindt.
Restauratoren en boekbandonderzoekers zullen moeten blijven zoeken naar methoden om de niet-digitaliseerbare, materiële sporen van het verleden, die in de vervaardiging van de boeken besloten zitten, om die ook te behouden en door te geven. Dat is duurzame kennis die in de materie besloten zit, en behouden moet blijven in de digitale toekomst. En materieel gezien, was deze voordracht verre van volledig, er is nog veel meer te beleven aan de banden van de Wisselbank.